بەشی سێیەم: زمان

زمان و گرینگی زمان

زمان گرینگترین و سەرەکیترین تایبەتییە کە مرۆڤ لە زیندەوەرەکانی تر جیادەکاتەوە ، زمان ئەو هۆیەیە کە ڕۆژانە بە هەزاران کەس پەیوەندی لە گەڵ یەکتردا دەکەن بەبێ ئەوەی بیر لە چۆنیەتی کارکردنی ئەو کەرەسەیە بکەنەوە هیچ گومانی تیا نییە کە کردەی سەرەکی زمان دەربڕینە لە هەست و سۆزو گەیاندنی بیرە لە قسەکەرەوە بۆ گوێگر ، زمان ڕۆڵێکی گرینگ لە ژیانی مرۆڤ دەگێڕێ و بەردی بناغەی کۆمەڵە . لەمێژەوە سەرنجی زمانەوان و فەیلەسوف و دەروونناس و .....هتد ڕاکێشاوە ، بەڵام لە ڕوانگەیەکی فراوانەوە لە زمانیان کۆڵیوەتەوە بۆیە هەر شارەزایەك لە چوار چێوەی بابەتەکەی خۆی پێناسەی کردووە ئەمەش وایکردووە چەند پێناسەیەك بۆ زمان بێتە کایەوە لەوانە :-

(جۆمسكی) دەڵێت : ((زمان كۆمەڵە ڕستەیەكە ، ڕێزمان دەریان دەكات)).

(مارتنیێت) دەڵێت: (زمان هۆیەكە بۆ لەیەكتر گەیشتن، لە چەند دانەیەكی بچووك پەیدا دەبێت، ئەو دانانەش خاوەن واتای خۆیانن).

(هنری سویت) دەڵێت: ((زمان هۆیەکە بۆ دەربڕینی بیر لە ڕێگای دەنگ کە لە وشە پێك دێت)).

کەواتە لەژێر ڕۆشنایی ئەم پێناسانەی سەرەوەدا دەکرێ بگووترێ ((زمان گرنگترین ئامێری پەیوەندی و لەیەکتر گەیشتنی مرۆڤە)).

جۆرەکانی زمان

ا- زمانی قسەکردن

لە سەرەتای پەیدابوونی ئادەمیزادەوە هەیە دوای ئەوەی ئادەمیزاد پەرەی بە ئەندامەکانی ئاخاوتن داوە بۆ مەبەستی دروستکردنی دەنگ و دەربڕینی بیرو ڕا زمانی قسەکردن هاتۆتە کایەوە .

ب- زمانی نووسین

دوای دروست بوونی پیت هاتۆتە ئاراوە و بۆ پاراستنی بیری ئادەمیزاد بەکار هێنراوە ، کەرەسەی زمانی قسەکردن هەوایەو بۆماوەیەکی کورت دەمێنێتەوە ، بەلاّم زمانی نووسین کەرەسەی پیت و کاغەزە و بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ دەمێنێتەوە . کەواتە : نووسین بریتییە لە هەوڵی مرۆڤ بۆ تۆمار کردنی قسە .

نووسین و قسەکردن دووشێوەی زمانن ، بەلاّم زمانەوانەکان قسەکردن بە بنچینەی زمان دادەنێن ، چونکە پێش نووسین بە ماوەیەکی زۆر هەر هەبووە ، هەر وەك هیمبوڵت دەڵێت :(مرۆڤ و زمان پێکەوە لە دایك بوونە). جگە لەوەش هەندێ زمان هەیە تاکو ئێستاش شێوەی نووسینیان نییە .

زمانی جەستە چ-

بریتییە لە نیشانەکانی جەستەو ڕوخسارو ئەندامەکان ، بۆ تەعبیر کردن لەو بیرۆکەیەی لە مێشکماندا هەیە . زمانی جەستە هەموو بەشە جیاوازەکانی جەستە دەگرێتەوە کە هەڵگری پەیام و مەبەست و واتایەك بن ، هەرجوڵەو دەرکەوتنێکیش بە پێی بارو دۆخ و کلتور و ڕەگەزو کات و شوێن واتاکەی دەگۆڕێت . ڕەگەزە سەرەکییەکانی جەستەش بریتین لە (مەودای دورو نزیکی کەسەکان لە یەکترییەوە ، شێوازی دانیشتن و بە پێوە وەستان ، دەربڕینی دەموو چاو و ڕووخسار ، ئاماژەی پەنجەو دەست و باڵ.....هتد .

تایبەتییەکانی زمان:

زمان چەند تایبەتمەندییەکی هەیە کە هەندێکیان لای زمانی مرۆڤ و زیندەوەرانی تر دەبینرێت و هەندێکی تر تەنها تایبەتن بە مرۆڤ.

١-زمان هێمایە (ڕەمزە) کە دەڵێین دەنگەکانی زمان (ڕەمزن) مەبەستمان ئەوەیە کە ئەم دەنگانە شتێ دەنوێنن کە خۆیان نین و پەیوەندی نێوان شتەکە و ئەو دەنگەی کە دەینوێنێ پەیوەندییەکی لە خۆوەیە.

٢-زمان تایبەتە بەمرۆڤ:

هەر لەکۆنەوە باوەڕ وابوو کە زمان مرۆڤ لە هەموو گیاندارەکانی تر جیادەکاتەوە ، چونکە تەنیا مرۆڤ بەهرەو توانای قسەکردنی تێدایە.
بێگومان ئاژەڵ و گیاندارەکانی تریش جۆرە پەیرەویکیان هەیە بۆ لەیەکتر گەیشتن هەرچەندە زۆر سادەش بێت ، بەلاّم ئەم پەیرەوە لەچالاکیدا زۆر لەزمان کەمترە و ڕێگەی گیانداران نادات لە ڕابردوو و دوارۆژیان بکۆڵنەوەو درۆبکەن و یان شت لە زمانی تر وەربگرن . لەبەر ئەم هۆیانە پێرەوەکانیان ناچێتە ڕیزی زمان .

٣-زمان دەنگە :

ناوەند)دەم (لێرەدا مەبەستمان ئەوەیە کە زمان پێویستی بە قەناتی و گوێ واتا بەلای کەمەوە دەبێت قسەکەرێك و گوێگرێکمان هەبێت . لە لایەکی تریشەوە زمان دەنگە ،چونکە لە بنەڕتدا درکاندن لە پێش نووسین بووە .

٤-داهێنانە :

سروشتی بەکار هێنانی زمان ، بەکار هێنانێکی نوێکردنەوەیە ، بە واتایەکی تر ئەوەی کە زۆر جاران مرۆڤ دەریدەبڕێت ، زۆربەیان دەربڕاوی تازەن ، هەروەك جۆمسکی دەڵێت:لە توانای مرۆڤ دایە ژمارەیەکی بێسنوور رستە دابهێنێ بێ ئەوەی گوێ ی لێ بووبێت ، بۆیە دەتوانین بڵێن بەکارهێنانی زمان سەربەستەو دوورە لە هەموو کۆت و پێوەندێك.

٥-زمان ڕەفتارە

مرۆڤ دەتوانێ ڕاستییەکان بشێوێنێ و درۆ بکات وەك لادانە واتاییەکان لە زمانی شیعر و رۆمان و ئەفسانە ..هتد.

٦-زمان سیستەمە

مرۆڤ ئەگەر دەورو بەری لە باری بۆ برەخسێت ئەوا دەتوانێ فێری چەند زمانێك ببێت .لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر دەروات ، هەروەها دەتوانێ زمانێك بگۆڕێتە سەر زمانێکی تری وەك کوردی بۆ عەرەبی یا فارسی ئینگلیزی ..هتد.

- مێژووی زمانی کوردی و قۆناغەکانی

زمانی کوردی لە ڕووی مێژووەوە بە چەند قۆناغێکدا تێپەڕیوە، لەوانە:

١ـ قۆناغی زمانی کۆن:

(٧پ.ز) تاکو(٥٥٠پ.ز) سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی میدیا و کۆتایی دەوڵەتی هەخامەنشی، بەڵگەی نووسراو ، کە بە شێوەی کۆنی کوردی نووسراوەتەوە و (ئاڤێستا)یە ، بریتییە لە سروود(گاتا)ی ژمارەی پیتەکانی (٦٠) پیتە ئاییني زەردەشتی، کە لەلایەن زەردەشت خۆیەوە گوتراوە و بریتییە لە (٢١) سروودی ئاییني.

٢ـ قۆناغی زمانی ناوەند:

(٣٠٠ی پ.ز) لە دەستپێکردنی ئەشکانییەکانەوە دەستپێدەکات، ، ئەم قۆناغە دوو کە وڵاتەکەیان خۆراسانی ئەمڕۆ دەگرێتەوە ، ، کۆنترین بەشە، بەشی یەکەم (پەهلەوی ئەشکانی)یە ، کە لەسەر پێستی ئاسك بەڵگەی نووسراویان ئاڤێستایە ، بەشی ، لە چیاکانی هەورامان دۆزراوەتەوەنووسراوەتەوە دووەم (پەهلەوی ساسانی)تا هاتنی ئایینی ئیسلام سەدەی (٧ی زایینی)، بە فەرمانی ئەردەشێر جارێکی تر ئاڤێستا نووسراوەتەوە و کراوە بە ئایینی ڕەسمی دەوڵەت.

٣ـ قۆناغی کوردی شێوەزارە :

ئەم سەردەمە دوای ڕووخانی ساسانییەکان دوای دوو سەدە لە سستی زمانی کوردی و زمانە ئێرانییەکان، واتە سەدەی حەوتەم و هەشتەم تەنها زمانی ئاخاوتن بوونە و زمانی ، ئەم زمانانە نووسین و ئەدەبیات بە عەرەبی بووە ، بەڵام کورد و ئێرانییەکان لە سەدەی پاشەکشەیان کردووە نۆیەمی زایینی بەهۆی زیندووبوونەوەی گیانی نەتەوایەتی گەڕاونەتەوە سەر زمانی نەتەوایەتی، فیردەوسی لە سەدەی) دەنووسێتەوە، بەڵگەی نووسراوی نۆیەم داستانی (شانامە ، کە بە لوڕی کوردیش چوارینەکانی باباتاهیری هەمەدانییە نووسراوەتەوە لەگەڵ هەورامی، کە لە بنەڕەتدا پەهلەوی ، لێرەوە قۆناغی شێوەزاری زمانی کوردی ئەشکانییە دەستپێدەکات.

٤ـ قۆناغی زمانی نوێ:

لای هەندێك بە سەرەتای سەدەی بیستەم دادەنرێت، بەڵام هەندێکی تر پێیان وایە لەگەڵ دەرچوونی ڕۆژنامەی کوردستان لە ٢٢/٤/١٨٩٨ وەکو ڕووداوێکی ڕۆشنبیری و نەتەوەیی بۆ مێژوی نەتەوەی کورد و بۆ زمانەکەی دەستپێدەکات، پاشان بە بژارکردنی زمانی کوردی لە وشەی بێگانە، قۆناغێکی تری زمانی کوردی دەستی پێکرد.

زارەکانی زمانی کوردی

مەبەست لە زار بەو جیاوازییانە دەوترێت ، کە لە نێوان جۆرەکانی یەك زماندا هەیە ، وەك جیاوازیی ڕێزمان و لایەنی پێکهاتەی وشە و چۆنیەتی دەربڕین.
هەروەك دەزانین ئاخاوتنی مرۆڤێك لە مرۆڤێکی تر جیاوازە، بەم پێیە ئاخاوتنی شارێك لە شارێکی تر و دێیەك لە دێیەکی تر و ناوچەیەك لە ناوچەیەکی تر جیاوازە ، ئەگەر جیاوازییەکەش زۆربوو دەبێتە زار. بەم شێوەیە ئاخاوتنی هەریەك لە ناوچەی هەولێر و سلێمانی و کەرکووك ،...هتد دەوترێت شێوەزارو بەهەمموو ئەمانەش دەوترێت زار ئەگەر بەراورد بکرێت لەگەڵ شێوەی ئاخاوتنی ناوچەی کرمانجی سەروو.

جۆرەکانی زار:

١- زارە کۆمەڵایەتییەکان :

ئەم جۆرە زارە پەیوەندی بە ئاستی ڕۆشنبیری و خوێندن و لایەنی نەتەوەییەوە هەیە ، واتا بەگوێرەی بەرزی ئاستی ڕۆشنبیری کەسێك لەگەڵ کەسانی تر جیاوازی لە نێوان ئاخاوتنیان دەبێت.

٢- زارە پیشەییەکان :

هەر پیشەیەك خاوەنی شێوازی ئاخاوتنی خۆیەتی ، کەبە هۆیەوە لەگەڵ ئاخاوتنی پیشەکانی تر جیادەکرێنەوە بۆنموونە :(پزیشك ، ئەندازیار ، مامۆستا ،کرێکار ، فیتەر...هتد.) هەر یەکەیان کۆمەڵێ وشەو زاراوە بەکاردەهێنن کەتایبەتە بە ئاخاوتنی خۆیانەوە ، ئەگەر پیشەی مامۆستا بە نموونە وەرگرین دەبینین دەیەها وشە بەرچاومان دەکەوێت و بەکاردێت ، کەجیایە لەگەڵ پیشەکانی تر وەك : (تەباشیر ، ڕەحلە ، ماجیك ...هتد)

٣- زارە ناوچەییەکان :

هەر ناوچەیەك لەگەڵ ناوچەیەکی تر شێوازی ئاخاوتنی جیایە بەجۆرێك هەندێ وشەو زاراوە لە ناو چەیەکی دیاریکراو بەکاردێ بەبێ ئەوەی لە ناوچەکانی تر بەکار بێت .

٤- زاری پەتی :

بەو زارە دەوترێ کە دەبێتە شێوەیەکی فەرمی ، بەهۆیەوە نووسین و خوێندن بەمجۆرە دیالێکتە دەبێت ، هەربۆیەشە هەندێ جار بەم زارە دەوترێت زاری فەرمی .

٥- زاری ڕەمەکی :

بەو قسەو ئاخاوتنانە دەوترێت کە لەسەر شە قام و کۆڵانەکان و بازارو ...هتد بەکاردێت ، ئەمجۆرەیان لە ئاخاوتندا شێوەیەکی ڕەمەکی پێوە دیارە ، بەواتایەکی تر لە هە موو جۆرەکانی تری زار نزمترە .

دابەشکردنی زارەکانی زمانی کوردی:

زارەکانی زمانی کوردی بەشێوەی جیاواز لەلایەن پسپۆرانی کورد دابەشکراوە، بەگشتی دەکرێت زارەکانی زمانی کوردی بەم شێوەیەی خوارەوە دابەشبکرێت:

١- زاری کرمانجی سەروو (ژوورو): بۆتانی ، جەزیری ، هەکاری ، بادینانی ، شەمدینانی ، بایەزیدی دەگرێتەوە.

٢- زاری کرمانجی ناوەڕاست: شێوەزارەکانی (موکری " سۆرانی ، ئەردەلانی ، سلێمانی ، گەرمیانی) دەگرێتەوە.

3 - زاری کرمانجی خواروو : شێوه زارەکانی (لەکی ، کرماشانی، کەلهوڕی ، فەیلی ، خانەقینی، لوڕی)دەگرێتەوە.

٤- زاری گۆران: (گۆران ، هەورامانی ، باجەلانی ، زازایی) دەگرێتەوە.